

Grzegorz Hryciuk

Wrocław

Polacy we Lwowie pod okupacją radziecką i niemiecką w latach 1939–1944. Życie codzienne

Głównym celem rozprawy¹ było przedstawienie dziejów społeczności polskiej we Lwowie w latach 1939–1944 na tle radzieckiej i niemieckiej polityki okupacyjnej oraz próba zbadania materialnych warunków życia, funkcjonowania ludności w wojennej rzeczywistości — odtworzenia „dnia powszedniego” okupowanego miasta oraz zestawienie i porównanie obrazów obu okupacji.

Ze względu na dotkliwy brak badań dotyczących Lwowa w latach II wojny światowej życie codzienne Polaków, na które składał się nie tylko czysto materialny wymiar egzystencji, ale także cała sfera życia kulturalnego, społecznego, postaw, zachowań i nastrojów, zostało przedstawione na szerszym tle, z uwzględnieniem charakterystyki tych wydarzeń, procesów i instytucji, które wywierały wpływ na jego kształt. Wprowadzenie po raz pierwszy do obiegu naukowego obfitego materiału źródłowego, analityczny charakter znacznych partii studium zdeteminowały jego konstrukcję oraz objętość.

Rozprawa składa się z 10 rozdziałów i ma układ chronologiczno–merytoryczny. Istotną cezurą wewnętrzną jest moment zmiany okupacji w czerwcu 1941 r. Cezurę początkową stanowi wkroczenie Armii Czerwonej do Lwowa 22 IX 1939 r., końcową — ponowne przejście miasta spod okupacji niemieckiej pod panowanie radzieckie w lipcu 1944 r. Zamknięcie rozważań na tym wydarzeniu wynika z faktu, że okres po 27 VII 1944 r. stanowi jakościowo odmienny etap w historii Polaków we Lwowie, nawet w porównaniu do lat 1939–1941. W zmienionych już zewnętrznych warunkach politycznych (na które składało się m.in. niekwestionowanie przez ZSRR istnienia jakiejś formy państwowości polskiej, a zarazem przesądzenie kształtu polskiej granicy wschodniej) rozpoczęła się ostateczna zmiana oblicza etnicznego i kulturalnego Lwowa, została podjęta — w sposób zamierzony, jako element ówczesnej polityki władz radzieckich — depolonizacja oraz ukrainizacja „starego ukraińskiego miasta”.

¹ Tekst jest autoreferatem pracy doktorskiej napisanej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Wojciecha Wrzesińskiego. Recenzentami pracy byli: prof. dr hab. Stanisław Ciesielski i prof. dr hab. Eugeniusz Duraczyński.

Podstawę źródłową pracy stanowią przede wszystkim dokumenty radzieckich i niemieckich władz okupacyjnych, zgromadzone głównie w archiwach Kijowa i Lwowa, z których większość nie była dotąd wykorzystana przez polskich historyków. Bardzo cennym materiałem były także sprawozdania, raporty i meldunki podziemia polskiego we Lwowie, zarówno wojskowego, jak i cywilnego, zawierające informacje na temat zachowań, nastrojów oraz materialnych aspektów życia mieszkańców Lwowa, dotąd na ogół pod tym kątem nie analizowane. Bezcennym źródłem, zwłaszcza jeżeli chodzi o poznanie tych zjawisk, w odniesieniu do których brakuje archiwaliów wytworzonych przez instytucje okupanta czy polskie organizacje konspiracyjne, są wspomnienia i relacje, w tym wiele powstałych bezpośrednio jeszcze w okresie wojny. Ze względu na specyfikę poruszanej problematyki jednym z istotnych źródeł stała się prasa — zarówno jawna, wydawana przez okupantów „gadzinowa” prasa polskojęzyczna, pisma ukraińskie i niemieckie, jak i podziemna — w tym nieliczne, zachowane egzemplarze prasy konspiracyjnej, ukazującej się pod okupacją radziecką. Spośród opracowań najbardziej przydatne okazały się najnowsze publikacje polskie i ukraińskie, starsze operowały bowiem z reguły ograniczonym zestawem faktów i ich interpretacji.

W wyniku wydarzeń wojennych z lat 1939–1944 ludność polska Lwowa poniosła olbrzymie straty. Złożyły się na nie nie tylko bezpośrednie represje okupantów — aresztowania, mordy i deportacje. Nastąpiło zahamowanie, a nawet cofnięcie procesów polonizacyjnych, czego przejawem był odpływ do ukraińskiej grupy narodowościowej oraz liczne w wymiarze liczebnym, niekiedy spektakularne, przypadki odstępstwa na rzecz niemieckiej grupy narodowościowej części polskich mieszkańców miasta. Do osłabienia polskiej społeczności Lwowa przyczyniło się także wymordowanie wielotysięcznej grupy Polaków pochodzenia żydowskiego oraz ucieczka wielu mieszkańców miasta na zachód w końcowym okresie panowania niemieckiego. W latach 1939–1944 nastąpiła degradacja statusu Polaków, dominujących dotąd w życiu politycznym i społecznym miasta, i sprowadzenie ich do roli mniejszości narodowej lub grupy ludności ostatniej kategorii.

Polityka obu okupantów wobec Polaków wykazywała zarówno pewne podobieństwa, jak i — częściej nawet — istotne różnice, które ujawniły się zwłaszcza przy próbie wprowadzenia „nowego kursu” wobec ludności polskiej na ziemiach okupowanych przez Związek Radziecki latem 1940 r. Ten łagodniejszy, bardziej liberalny model polityki radzieckiej, obliczony — jak można sądzić — na zneutralizowanie, a nawet pozyskanie Polaków po obu stronach niemiecko-radzieckiej linii demarkacyjnej, związany prawdopodobnie z dalekosiężnymi planami Stalina, przejawiał się głównie w dziedzinie kultury, szkolnictwa, oddziaływań propagandowych, choć również na płaszczyźnie *stricto* politycznej. Lwów jako największe skupisko polskie na terenach okupowanych przez ZSRR miał zajmować miejsce szczególne w owej polityce. Znacznie skromniejszą rolę ludność polska we Lwowie miała odgrywać w planach niemieckich. Polacy stanowili przede wszystkim element polityki równowagi, będąc przeciwagą dla Ukraińców i ich dążeń w Galicji Wschodniej.

Wbrew dotychczasowym sądom i opiniom, zarysowującym jednostronnie ponury obraz życia pod okupacją radziecką we Lwowie, warunki bytowe ludności miasta — pomijając pierwsze miesiące 1940 r. — choć gorsze bez wątpienia niż przed wybuchem wojny, były jednak znacznie lepsze niż w okresie okupacji niemieckiej. Nie wynikało to tylko z faktu postępującej z czasem pauperyzacji mieszkańców, zniszczeń infrastruktury miejskiej, ale także z odmiennej polityki obu okupantów. Niemcy traktowali Lwów i Galicję Wschodnią jako jeszcze jeden teren podbity ze wszystkimi tego konsekwencjami — łącznie z bezlitosną eksploatacją ekonomiczną. W odróżnieniu od tego Lwów był traktowany przez władze radzieckie — oczywiście

ze względów polityczno–propagandowych — jako miasto „wyzwolone”, które miało odgrywać rolę witriny Związku Radzieckiego, jeśli nie na Europę, to przynajmniej na resztę Polski.

Nie mniejsze różnice zarysowały się w polityce kulturalnej obu okupantów. Podczas gdy Niemcy nakazali zamknięcie szkół średnich z polskim językiem nauczania, muzeów, bibliotek, obniżyli poziom nauczania na wyższych uczelniach Lwowa, władze radzieckie zezwoliły na nauczanie w języku polskim na wszystkich szczeblach, pozwoliły na otwarcie wystaw muzealnych, bibliotek naukowych, animowały życie literackie, artystyczne i muzyczne. W latach 1939–1941 nie było jednak miejsca na kulturę, sztukę i szkolnictwo światopoglądowo neutralne, służyć one miały bez reszty indoktrynacji i przekształceniu duchowemu na modłę radziecką społeczeństwa polskiego na ziemiach okupowanych. Niemcy, których cele aż tak daleko nie sięgały, świadomie zrezygnowali z tego kanału oddziaływania na polską ludność Lwowa i Galicji Wschodniej.

Odmienne stanowisko w tej dziedzinie prezentowane przez obu okupantów miało poważny wpływ na stopień rozwoju konspiracyjnego życia kulturalnego i szkolnictwa, które rozwinęło się dopiero w końcowym okresie okupacji niemieckiej.

Dla ludności polskiej okupacja radziecka oznaczała zniewolenie ideologiczne przy znośnych — jak na okres wojny — warunkach życia. Okupant niemiecki bardziej niż zakres wolności wewnętrznej jednostek ograniczał ich racje żywnościowe.

Charakter dostępnych materiałów w znacznym stopniu określił możliwość odtworzenia postaw ludności polskiej w latach 1939–1944, pozwalając raczej na ich charakterystykę od strony zachowań, reakcji na konkretne wydarzenia. Zachowania te podczas okupacji radzieckiej w znacznej mierze kształtował strach — opisywany jako doświadczenie niezwykle, wręcz traumatyczne, dotąd nieznanne. To on przede wszystkim dyktował postawy przystosowawcze i oportunistyczne. Strach, nacisk na kształtowanie postaw afirmujących nową rzeczywistość, a także specyficzna polityka radziecka w dziedzinie kultury i szkolnictwa, poszerzająca pole i możliwości współpracy, zwiększały groźbę przekroczenia granicy, za którą zaczynała się kolaboracja. Część spośród środowiska lewicowych intelektualistów presji tej się poddała, wspierając sowietyzacyjną politykę okupanta. Jednocześnie — na drugiej stronie szali — nie brakowało przykładów postawy niezłomnej, dokumentowanej akcesem do organizacji podziemnych oraz aktami poświęcenia i solidaryzmu (pomoc uchodźcom, aresztowanym, zesłańcom). Na postawy i zachowania polskiej społeczności Lwowa pod okupacją niemiecką coraz większy wpływ wywierało zmęczenie i wyczerpanie warunkami okupacji, konieczność codziennej walki o przetrwanie, zapewnienia minimalnych warunków egzystencji. Te postawy przystosowawcze dominowały w całym spektrum zachowań społecznych, którego dwie granice wyznaczały z jednej strony aktywny udział w organizacjach konspiracyjnych walczących o niepodległość, z drugiej — współpraca z aparatem policyjnym najeźdźców lub odstępstwo od polskiej grupy narodowościowej.

Wybuch wojny i wydarzenia lat okupacji wpłynęły na stosunek polskiej ludności Lwowa do swoich sąsiadów — Żydów i Ukraińców. Podczas okupacji radzieckiej nastąpił wzrost nastrojów antysemickich w społeczeństwie polskim. Oprócz irracjonalnych uprzedzeń i stereotypów przedwojennej proweniencji wpłynęło na to zachowanie pewnej części środowisk żydowskich, zwłaszcza biedoty wspierającej poczynania okupanta, oraz polityka władz radzieckich zdająca się faworyzować ludność żydowską. Ten splot wzajemnych uprzedzeń, rzeczywistych czy wymaganych krzywd zaowocował tragiczną obojętnością większości Polaków w obliczu zagłady Żydów.

Nie mniej skomplikowane były relacje polsko–ukraińskie. Konflikt narodowy istniejący i przejawiający się jeszcze przed wojną w latach 1939–1941 uległ zaostrzeniu. Dławiący nacisk aparatu władzy radzieckiego okupanta, głoszącego hasła „stalinowskiej przyjaźni narodów” nie pozwolił na otwarte manifestowanie obustronnych animozji. Polityka okupanta niemieckiego sprzyjała narastaniu antagonizmu polsko–ukraińskiego do poziomu „zimnej” wojny domowej, która na prowincji zaczęła się przeradzać w krwawą konfrontację. Wzajemna wrogość, nienawiść osiągnęła w 1944 r. taki stan, że zwyciężenie konfliktu było możliwe tylko przez usunięcie ze spornego terytorium jednego z antagonistów.

Ludność polska we Lwowie w latach 1939–1944 żyła w poczuciu ciągłego zagrożenia. Inaczej niż na pozostałych terenach okupowanej Rzeczypospolitej poczucie to wynikało z istnienia — przynajmniej w świadomości społecznej Polaków — miast dwóch — trzech wrogów. Ewolucja sytuacji wojennej i rozwój wydarzeń we Lwowie i w Galicji Wschodniej powodowały zmiany w doraźnej hierarchii wrogów. W pierwszym okresie okupacji niemieckiej, gdy ujawnione zostało prawdziwe oblicze „barbarzyńców Zachodu”, III Rzeszę uznano powszechnie za wroga numer jeden. Zwycięstwa radzieckie, aktywność propagandowa komunistów, propaganda niemiecka, pamięć okupacji radzieckiej, spór graniczny między Polską i jej wschodnim sąsiadem wywołały wzrost niechęci do ZSRR. Eskalacja konfliktu polsko–ukraińskiego w 1943 r., groza mordów na ludności polskiej dokonywanych przez oddziały UPA, zaczęła przyćmiewać obawy związane z ponownym nadejściem Armii Czerwonej. Coraz większą akceptację zdawała się zyskiwać teza, że w Galicji Wschodniej wrogiem nr 1 są Ukraińcy.

Część spośród sformułowanych w pracy wniosków i sądów ma charakter hipotez, które wraz z wykorzystaniem niedostępnych jeszcze zbiorów archiwalnych i kolekcji prywatnych będą podlegać weryfikacji lub uściśleniu. Niektóre ustalenia stać się mogą i powinny punktem wyjścia do dalszych badań, które wzbogacą wiedzę na temat tragicznego okresu wspólnej, nie tylko polskiej, ale i ukraińskiej oraz żydowskiej przeszłości.